

A helytartótanács bekapcsolódása a cenzúraügyek intézésébe (1726—1730)

A korábbiakban megkíséreltük felvázolni azt a hosszadalmas, a Rákóczi-szabadságharc által megakasztott, majd ismét előretörő folyamatot, amelynek során a magyarországi jezsuiták a könyvcenzúrát — püspöki megbízásból és királyi jóváhagyással — a kezükbe ragadták.¹ Ez a folyamat szorosan összefügg a fejedelmi abszolutizmus kiépítésére irányuló törekvéssel, a centralizáció kísérletével, amely egyelőre nem jutott el odáig, hogy az „állami” könyvcenzúrát intézményesítse, s azt látszólag teljesen az egyház kezébe adta. Állam és egyház szimbiózisának ebben a stádiumában a határterületek fölötti jogvita még nem élesedett ki, bár a koncentráció folyamatának előrehaladtával a két fél érdekeinek különválása mind a fejedelem, mind a püspökök részéről egyre tudatosabbá vált. E folyamat legjelentősebb állomása Magyarországon országos kormányhatóság, a helytartótanács felállítása 1724-ben.

Az 1724. évi királyi utasítás szerint a vallási ügyek intézése nem tartozott a helytartótanács feladatkörébe, az uralkodó magának tartotta fenn az ezekben való döntés jogát. Cenzúra ügyekről ebben az utasításban nem esik szó. Annál feltűnőbb ez, mert hiszen — amint láttuk — az 1689. évi Einrichtungswerk a könyvcenzúráról való gondoskodást kifejezetten a létesítendő magyarországi kormányzóság feladatai közé sorolta.² Az I. Lipót korabeli tervezet és a II. Károly-féle utasítás közötti eme feltűnő különbség okát magyarázhatjuk úgy, hogy az uralkodó a cenzúraügyeket a vallásügyekkel együtt magának tartotta fenn, de úgy is, hogy azokról már 1721. évi cenzúra-pátensében³ intézkedett. Mindkét magyarázat jogos; a továbbiakban az udvar álláspontja határozottan az előbbit, a katolikus rendi álláspontot képviselő helytartótanács magatartása az utóbbit támasztja alá.

A helytartótanács, működésének kezdeti időszakában, a királyi utasításnak megfelelően sem cenzúra-, sem vallási ügyekkel nem foglalkozott. A dolgok természeténél fogva hamarosan mégis szerepet kapott a királyi döntések előkészítésében e területeken is. Minthogy pedig ez a testület teljes egészében katolikus vallású főurakból, főpapokból és nemesekből tevődött össze, vallási és cenzúraügyekben tett első javaslatai egyoldalúan a katolikus ellenreformáció szellemét tükrözték.

Az uralkodó 1726. január 3-án utasította a helytartótanácsot bizonyos vallásügyi intézkedések megtételére. Többek között megküldött neki néhány emlék-

¹ *Az állami könyvcenzúra kezdetei Magyarországon 1673—1705.* Magy. Könyvszle 1968. 1—12., *Az állami könyvcenzúra állandósulása Magyarországon 1706—1725.* Magy. Könyvszle 1969. 321—338.

² *Magy. Könyvszle* 1968, 7—8 l.

³ *Magy. Könyvszle* 1969, 332 l.

iratot, amelyekben a magyarországi református és evangélikus lakosok adták elő panaszukat. Ezek egyikében a lőcsei evangélikusok panaszkodtak könyveik cenzúrája miatt.⁴ Ez utóbbival kapcsolatban a király meghagyta a helytartótanácsnak, hogy — amennyiben a lőcseiek panasza alaposnak bizonyul — gondoskodjék azok okainak megszüntetéséről, még pedig, tekintve, hogy a lőcsei jezsuiták a püspök megbízottaiként cenzúráznak, az esztergomi vikárius útján. A panaszok kivizsgálása után a helytartótanácsnak vissza kellett állítania a pesti vallásügyi bizottság egybeülése előtti állapotokat.⁵

Ez a királyi rendelet megfelelt a vallásügyek rendezésére tett uralkodói ígéretnek, de ellenkezni látszott az 1721. évi cenzúra-pátenssel. A helytartótanács mindenestre kötelelességszerűen megküldte a lőcseiek felségfolyamodványát az esztergomi generális vikáriusnak azzal, hogy közölje azt a lőcsei jezsuitákkal s ha tőlük körülményes és kielégítő választ kapott, azt mielőbb küldje meg neki.⁶

Az esztergomi káptalan eleve tiltakozását jelentette be a helytartótanácsnál a lőcseiek panasza miatt: szerinte helyrehozhatatlan bajok származhatnak abból, ha a könyvek cenzúrázását nem végzik kellő gondossággal. Mindazonáltal közölte a rendeletben foglaltakat a lőcsei jezsuita kollégium rektorával és felszólította, adjon az ügyről részletes tájékoztatást.⁷ PARAJSZKY János lőcsei rektor az esztergomi káptalannak küldött jelentésében előadta, hogy az evangélikusok a felségfolyamodványban foglalt panaszaikkal már a pesti vallásügyi bizottságban is előhozakodtak s ott a katolikusoktól megkapták a kellő választ, mégsem szüntek meg panaszukat ismételtetni. PARAJSZKY szerint az 1721. évi cenzúra-privilegium megtiltja az igaz hit számára veszélyes könyvek kinyomatását. Már pedig az evangélikusok által benyújtott jegyzékben szereplő művek ilyenek, azokat méltán el kellett tiltani, miután a kiadók nem voltak hajlandók belőlük elhagyni a „botrányos” részeket. Ilyenek szerinte LUTHERnek a jegyzékben szereplő művei s az az 1725. évi munka, amelyet a lutheri kátéhoz kívántak csatolni, vagy a PERLICZY késmárki prédikátor leányának esküvőjére írt ének, tele fülsértő, botrányos, a nőtlenséget csúfoló kitételekkel. PARAJSZKY úgy vélte, ha a protestánsok dogmatikus könyvei egy jezsuita szerzetes jóváhagyásával jelennének meg, ez megerősítené tévedéseikben az egyébként talán az igaz hit felé hajló másvallásúakat, a katolikus hívők közül pedig a kevésbé állhatatosakat megingatná hitükben.

PARAJSZKY jelentéséhez csatolta a lőcsei nyomdász jegyzékét azokról a művekről, amelyeket cenzúrára nyújtott be, de eddig nem nyomtatott ki, vagy azért, mert ott belőlük egyes részeket kihagytak vagy változtattak rajtuk, vagy pedig azért, mert kiadásukat nem engedélyezték.

A jegyzék betűhű másolata itt következik:

„Ogjni Modlitby a Pisme 1721
 Dicséretok és Soltárok 1721
 Catechesis minor Lutheri lat. et germ. 1721
 Neueingerichtetes Abc Büchlein lat.-deutsch 1721
 Enchiridion oder kleiner Catechismus M. Luthers 1721
 Perlicka, aneb Modlitgy Pobozne 1725
 Cationale Bohemicum Georg. Tranoscii 1721
 Catechismus Bohemicus Lutheri 1721
 Catechesis Lat.-Boh. Lutheri 1721.”

⁴ Uo. 337 l.

⁵ Országos Levéltár (a továbbiakban OL) A 35. (Magyar kancelláriai levéltár, Conceptus expeditionum) 1726. Jan. No. 9.

⁶ OL C 21. (Helytartótanácsi levéltár, Fasciculi mensium: Expeditiones) 1726. febr. 23.

⁷ OL C 20. (Helytartótanácsi levéltár, Fasciculi mensium: Litterae) 1726. márc. 14.

Az esztergomi káptalan, amikor a vizsgálati iratokat a helytartótanácsnak megküldte, annak a véleményének adott kifejezést, hogy a jezsuita cenzorokat meg kellene erősíteni privilégiumukban (annál is inkább, minthogy e hivatalukat már a pesti vallásügyi bizottság összeülte előtt is gyakorolták), a protestánsoknak pedig meg kellene tiltani, hogy őket ebben akadályozzák.⁸

A helytartótanács még le sem tárgyalta a fenti ügyet, amikor már két újabb, a cenzúra területét érintő rendeletet kapott a kancelláriától, olyanokat, amelyek az udvar megváltozott, s az egyházitól lényegesen eltérő álláspontjáról árulkodtak. Egyikből az tűnt ki, hogy a nyomdaipart elsősorban gazdasági vállalkozásnak tekintették s ilyenek alapításának nem kívántak gátat vetni, a másikkól pedig félreismerhetetlenül kiderült, hogy a jezsuita cenzúra fölött magasabb állami szinteken legalább utólagos ellenőrzés bevezetését tartották szükségesnek.

Ami az elsőt illeti, az STREIBIG Antal József nyomdász privilégium-kérésével kapcsolatos. Sopronban az 1720-as években két nyomda is alakult, egyiket az Ausztriából betelepedett STREIBIG hozta magával, a másikat DOBNER Sebestyén Sopronban lakó evangélikus nemesember rendezte be saját házában. STREIBIG, hogy a konkurrenciától megszabaduljon, 1724-ben olyan kiváltságért folyamodott az uralkodóhoz, amely szerint Sopronban egyedül ő gyakorolhassa a nyomdász mesterséget s más ne is hozhasson be a városba könyveket ottani árusítás céljából. A kancellária a folyamodványt Sopron városának küldte meg, véleményezés végett. A tanács nem javasolta kizárólagos engedély megadását, a nyomdai jogosítványt azonban nem ellenezte, olyan feltétellel, hogy STREIBIG semmit se nyomhasson ki előzetes cenzúra nélkül. A város szerint a teológiai és erkölcsi műveket továbbra is az ottani jezsuita kollégium rektorának kellene cenzúráznia, a politikai munkákat azonban a jövőben a város bírójának, nagyobb jelentőségű munkák esetében az egész tanácsnak kellene felülbírálnia. Döntés azonban egyelőre nem született, mert a kancellárián STREIBIG kérvénye valamilyen módon elkallódott. Két év elteltével STREIBIG új folyamodványt nyújtott be, s ebben bevádolta DOBNER-t, hogy nyomdászlegénye közreműködésével botránys irásokat publikál. Azt kérte, hogy ezt a legényt városi vagy katonai karhatalommal távolítsák el Sopronból, neki pedig adjanak a város területére szóló kizárólagos nyomdai engedélyt.⁹

A magyar kancellária — bár úgy vélte, hogy Sopronban egy nyomdász is alig tud mesterségéből megélni — a városi tanáccsal egyetértve nem javasolta a kizárólagos engedély megadását STREIBIG számára. Az uralkodó ennek megfelelően 1726. február 1-én kelt elhatározásával STREIBIG-nek egyszerű nyomdai engedélyt adott, még pedig a város által javasolt feltétellel, vagyis oly módon, hogy politikai jellegű munkák kiadásának engedélyét a jövőben a város bírójától, nagyobb fontosságúakét az egész városi tanácstól kérje.¹⁰

A másik, emennél nagyobb fontosságú rendelet, amelyre fentebb már utaltunk, egy héttel később kelt az előbbinél. Ez az 1726. február 8-i dekrétum megparancsolja a helytartótanácsnak, gondoskodjék arról, hogy az ország területén működő valamennyi nyomda terjessze fel az általa 1712 óta kiadott munkák jegyzékét s nyilatkozzék arról, hogy azokat cenzúrázta-e valaki, s

⁸ OL C 20. 1726. máj. 21.

⁹ OL A 35. 1727. Jan. No. 29.

¹⁰ OL A 1. (Magyar kancelláriai levéltár, Originales referadae) 1727. No. 75.

mégpedig ki? A folyó 1726. év kezdete óta megjelent valamennyi munka 3—3 példányát pedig a jövőben kötelesek a nyomdászok félevenként a helytartótanácshoz felterjeszteni, az pedig küldje fel azokat az udvarba.¹¹

A helytartótanács működése életének ebben a kezdeti szakában korántsem volt még olyan hatékony, hogy efféle rendeleteknek érvényt tudott volna szerezni. Ezt egyébként ebben az időben még a nála sokkal régebb örökös tartományokbeli kormányzervekről sem mindig lehetett elmondani.¹² Ezen túlmenően, mentalitása is merőben különbözött a bizonyos mértékig elvilágiasodott udvari szervekétől: ekkor még a korai felvilágosodástól teljesen érintetlen, konzervatív katolikus álláspontot tükrözte. Első, az uralkodóhoz intézett jelentése nyomdai és cenzúraügyekben 1726. június 17-én kelt. Nem lévén tudomása arról, hogy Streibig az uralkodótól elnyerte a nyomdai működését engedélyező kiváltságot, jelenti, hogy aznap (június 17-én) utasította Sopron városát: tiltsa meg DOBNERnek — és amíg a királyi engedélyt meg nem kapta, STREIBIGnek is — hogy bármit is kinyomtasson. Ezt követően a jelentés részletesen kifejti a helytartótanács álláspontját a könyvnyomdákkal kapcsolatban. Kijelenti, hogy a közszükséglet kielégítésére a nagyszombati és kassai egyetemi nyomdák elegendőnek látszanak. Az országban ezeken kívül létező magánnyomdákról nem tudni, van-e királyi privilégiumuk. A legjobb lenne szerinte ezeket a nyomdákat megszüntetni, annak érdekében, hogy a protestánsok ne hinthessenek több konkolyt a nép közé s így ne árthassanak a közjónak és az igaz hitnek. Azt javasolja tehát: szüntessék meg a fölösleges, privilégiummal nem rendelkező, vagy közszükségletet ki nem elégítő nyomdákat, és a jövőben senkinek, még a soproni nyomdásznak se adjanak nyomdai engedélyt, ha csak azt a köz érdeke meg nem kívánja. Azokat a nyomdákat pedig, amelyek privilégiummal rendelkeznek, tekintsek a nagyszombati vagy a kassai egyetemi nyomda fiókjainak, mégpedig úgy, hogy semmi néven nevezendő akatolikus dogmatikus művet ki ne nyomhassanak — hiszen a katolikus egyházi és szerzetesi cenzorok ilyeneket közbotrány okozása nélkül nem engedélyezhetnek —, s másfajta munkákat se adhassanak ki a két egyetem, illetőleg az egyetemi kancellárok előzetes engedélye nélkül. Továbbá kötelesek legyenek a nyomdák megjelent nyomtatványaik 3—3 példányát a cenzoroknak átnyújtani, akik azokat a királyi parancsnak megfelelően küldjék meg a helytartótanácsnak, az pedig az udvarhoz terjeszti majd fel azokat.¹³

Ez a jelentés híven tükrözi a konzervatív katolikus körök bizalmatlanságát az írott — s különösen a nyomtatott — szóval szemben s a jezsuita nyomdák privilégiumaihoz való ragaszkodásukat. Pedig ebben az időben már katolikus körökben is egyre terjedt a jezsuiták elleni ellenszenv, a cenzúrázasi gyakorlatukkal való elégedetlenség és bizonyos visszatetszést szült az a mód, ahogyan különösen a nagyszombati nyomda messze vidékek könyvpiacát (még az országhatárokon túl is) szinte monopolizálta. A bécsi udvari hatóságok szelleme ekkorra már jelentős mértékben szekularizálódott. A cenzúrárt — legalábbis részben — politicumnak, a nyomdászatot és könyvkereskedést gazdasági tevékenységnek, tehát támogatásra érdemesnek tekintették. Az uralkodó nem is fogadta

¹¹ OL A 35. 1726. Febr. No. 19.

¹² KLINCENSTEIN, Grete: *Staatsverwaltung und kirchliche Autorität im 18. Jahrhundert. Das Problem der Zensur in der thesesianischen Reform.* Wien, 1970. 132—133. l. (Österreich Archiv. Schriftenreihe des Instituts für Österreichkunde.)

¹³ OL A 23. (Magyar kancelláriai levéltár, Litterae Consilii Regii Locumtenentialis Hungarici) 1726. No. 94.

el a helytartótanács javaslatát. 1726. augusztus 2-i elhatározásával mindössze azt tiltotta meg, hogy Magyarországon királyi engedély nélkül nyomdák működhessenek, és arra kötelezte a nyomdászokat, hogy a kinyomatni szándékolt műveket előzetes cenzúrának vessék alá. A cenzúra vonatkozásában viszont azt rendelte el, hogy a teológiai és erkölcsi tárgyú munkákat az arra rendelt egyházi cenzorokhoz kell benyújtani, a politikai tartalmúakat pedig a törvényhatóságok tisztikara elé kell terjeszteni. A helytartótanácsnak megparancsolta, gondoskodjék e rendelet végrehajtásáról.¹⁴

A helytartótanács azonban e királyi parancsnak egyelőre nem tett eleget. 1726. augusztus 31-i tanácsülésén a vallásügyekben előadó tanácsos, gróf Szörényi László püspök, többek között az esztergomi káptalan jelentését is ismertette a lőcsei evangélikusok panaszának kivizsgálásáról, s ekkor vették tárgyalás alá az augusztus 2-i királyi rendeletet is. A tanács a katolikus egyházi állásponttal azonosította magát és úgy határozott, hogy az uralkodótól rendeletének megváltoztatását kéri. Ezt azzal indokolja, hogy a könyvek cenzúrája a kánonok és a tridenti zsinat erejénél fogva általában a megyéspüspököt illeti, már pedig a klérusnak ezekhez tartania kell magát. Hivatkozott az 1721. évi cenzúra-pátensre is, amelyből kitűnik, hogy az esztergomi, győri és nyitrai püspökök a maguk cenzúrajogait a nagyszombati egyetem kancellárjára ruházták át. Továbbá azt állította, hogy a tapasztalás szerint a protestánsok által írott politikai tárgyú művek is telve vannak a katolikus vallást sértő, botránys és veszélyes részekkel. Nem lehet tehát — így vélekedett — a városi tanácsokra bízni a politikai művek cenzúráját, hiszen a nyomdával rendelkező városok tanácsosai többnyire maguk is protestánsok. Szerinte csak úgy lehet a bajokat elhárítani, ha a klérust meghagyják az őt megillető cenzori hatalom birtokában, tehát ha — amint írják — az addigi szokásnak megfelelően minden könyvet, még a politikai tárgyúakat is, a megyéspüspökök, vagy megbízottaik cenzúráznak, még pedig az utóbbiak úgy, hogy véleményüket előzetesen közlik a püspökkel, illetőleg helyettesével, vagy a szentszékkal. A helytartótanács újból kifejezésre juttatta azt a véleményét, hogy a jövőben csak olyan esetben kellene nyomda felállítását engedélyezni, ha az közszükségletet elégíti ki, s mindjárt azt kérte az uralkodótól, ne engedélyezze a soproni nyomda működését, minthogy arra szerinte szükség nincsen. Ugyanezen a tanácsülésen azt is elhatározták, hogy a vallásügyi kérdések tárgyalásának előkészítése érdekében a helytartótanács kebelén belül az esztergomi érsek elnöklete alatt vallásügyi bizottságot állítanak fel.¹⁵ A bizottságba az elnökön kívül négy tagot (gróf ERDŐDY Gábor egri püspök, gróf SZÖRÉNYI László püspök, báró MESKÓ Ádám és PALÁSTY Ferenc tanácsosok) és egy titkárt jelöltek.¹⁶

Erre a remonstrációra a helytartótanács hosszabb ideig nem kapott választ s így a törvényhatóságokat egyelőre nem utasította arra, hogy a politikai műveket cenzúrázzák. Csak a soproni városi tanács kapott ilyen, mint láttuk, már korábban, közvetlenül Bécsből. Eleget tett viszont a helytartótanács az 1712 óta megjelent művek jegyzékeinek és 1726-tól kezdve a kötelezpéldányoknak beküldésére vonatkozó királyi rendeletnek. Ennek értelmében utasította 1726. február 11-én Sopron, Pozsony, Lőcse, Bártfa, Debrecen és Komárom városos-

¹⁴ OL A 35. 1726. Aug. No. 12.

¹⁵ OL C I. (Helytartótanácsi levéltár, Protocollum sessionale) 1726. aug. 31.

¹⁶ A vallásügyi bizottság felállítására tehát már a Carolina Resolutio (1731) előtt gondoltak, s éppen a cenzúraügyek kapcsán.

kat, valamint a nagyszombati és a kassai egyetemek rektorait, s végül (a zsolnai, illetőleg puchói nyomda ügyében) Trencsén megyét.¹⁷ Rendeletének azonban alig volt foganatja, részben azért, mert egyes nyomdák akkor már nem is működtek, részben pedig a nyomdászok s az őket támogató törvényhatóságok passzív ellenállása miatt.

Míg a helytartótanács a soproni nyomda megszüntetését kívánta, gróf SINZENDORF Philipp Ludwig győri püspök támogatta STREIBIGET. Ez a fiatal, művelt és energikus főpap a bécsi szülői házban a korai felvilágosodás és reformkatolicizmus szellemét szívta magába s így mintegy antipodusa volt a helytartótanácsban ülő konzervatív férfiakkal.¹⁸ Amikor a Streibig-nyomda termékeinek cenzúrájára vonatkozó királyi rendelet tartalma tudomására jutott, az ellen tiltakozást jelentett be. Felsőfolyamodványában — reá jellemző módon — nem az ellen tiltakozott, ami a helytartótanács urait felháborította, hogy ti. a politikai tárgyú kiadványokat a város cenzúrázza, hanem éppen az ellen, hogy az uralkodó STREIBIG vallási tárgyú publikációinak cenzúráját a soproni jezsuita kollégium rektorára bízta. Hogy ebben mennyi szerepe volt jezsuitaellenes érzelmeinek, s mennyi a püspöki jogaira féltékeny főpap presztizsféltésének, felsőfolyamodványának szövege alapján nehéz megítélni. Bizonyosnak látszik azonban, hogy ő a cenzúrát nem a jezsuitákra kívánta bízni. Ebben az előterjesztésében elismeri, hogy a könyvterjesztés ellenőrzése terén a király joga az állam békéjére és az ország szokásainak megőrzésére ügyelni. Leszögezi azonban, hogy „isteni rendelésből” a püspökök dolga afelett őrködni, hogy a hit és erkölcs terén a nép veszélyes tévedésektől megóvassék. Szerinte az ilyen könyvek cenzúráját nem lehet egy szerzetesrendre bízni, hiszen a főpásztorok a bírái a szerzeteseknek. Az volt a kérése, kapjon Sopron városa olyan utasítást, amelynek értelmében minden ott kiadandó dogmatikus, teológiai, aszketikus és erkölcsi művet az ő cenzúrájának kell alávetni, s tőle kell kérni a másutt megjelent művek terjesztésének engedélyezését is. Bárki — írja — aki az ő cenzúrája illetve tilalma által sértve érzi magát, felsőbb helyre folyamodhat, ő kész tetteiről számot adni. A magyar kancellária ezt a felsőfolyamodványt 1727. július 21-én másolatban a helytartótanácsnak küldte meg, véleményezés végett.¹⁹

SINZENDORF beadványa azokat a katolikus egyházon belüli ellentéteket jelzi, amelyek az állami vonalon végbemenő centralizációs és szekularizációs törekvésekkel párhuzamosan élesedtek ki. Ő egyébként nem várta tétlenül kérésének elintézését. Aktív kultúrpolitikát kívánván folytatni, rábeszélte Streibiget, települjön át nyomdájával együtt Győrbe, s majd ő ellátja a nyomdát rendeletekkel. A nyomdász ezután hivatalos úton kérte Sopronra szóló nyomdai engedélyének Győrre való átiratását. A helytartótanácsnak ez ellen nem volt kifogása. A kérelem teljesítését oly feltétellel javasolta, hogy STREIBIG minden általa kiadni szándékolt kéziratot a győri püspök, vagy a püspök által megbízott „tudós férfiak” cenzúrája alá tartozzék bocsátani.²⁰ A kancellária egyetértett e javaslattal, s az uralkodó azt jóváhagyta.²¹

¹⁷ OL C 42. (Helytartótanácsi levéltár, Acta miscellanea), Idealia No. 29.

¹⁸ A korai felvilágosodás hazai terjedésének története, s ezen belül SINZENDORF szerepe máig feltáratlan területe kultúrtörténetünknek. SINZENDORF apjának, az osztrák főkancellárnak a bécsi felvilágosodáshoz való kapcsolatáról lásd KLINGENSTEIN i. m. 137. l.

¹⁹ OL A 35. 1727. Júl. No. 77.

²⁰ OL A 23. 1828. No. 76.

²¹ OL A 1. 1728. No. 46.

A katolikus püspöki cenzúra éle nem csak a protestáns könyvek ellen irányult. Az egyesült görög egyház különösen éberén őrködött afelett, hogy hívei az ortodox egyház által a régi hitre vissza ne tántorítottassanak, s ebben az államhatalom készségesen támogatta. Így 1727. április 8-án a munkácsi görög katolikus püspöki vikárius arról értesítette a helytartótanácsot, hogy Lengyelországból sok olyan könyvet hoznak be az országba, amelyek híveit az „eretnekségre” vezethetik vissza. Azt kérte, hogy az ilyen, „eretnekségekkel teli” misekönyvek, zsoltároskönyvek s más egyházi könyvek használata elközbás terhe alatt tiltassék meg. A helytartótanács május 24-i ülésén igen veszélyesnek ítélte meg az ilyesfajta könyvek terjesztését az egyesült egyház hívei között s elhatározta, hogy az ügyben felterjesztést tesz az uralkodóhoz. Ebben azt javasolta, jogosíttassék fel a munkácsi püspök és helyettese egyházmegyéjében arra, hogy az ilyen könyveket elkobozhassa. A megye pedig kapjon parancsot arra, hogy ehhez a maga részéről minden segítséget megadjon.²² Az ez ügyben 1727. augusztus 1-én kelt királyi elhatározás úgy szól, hogy a harmincadosoknak az ilyen és más „veszedelmes” könyveket nemcsak a lengyel határon, hanem más határállomásokon is fel kell tartóztatniuk. Ha a könyvek nincsenek cenzúrázva és jóváhagyva, az országba való behozatalukat nem engedhetik meg, hanem azonnal jelentést kell tenniük a magyar kamarának, mellékelve a feltartóztatott könyvek jegyzékét. A magyar kamara azután a bécsi kamara útján juttassa el e könyvjegyzékeket a magyar kancelláriához. Ami pedig az országhatárokon belül terjesztett „veszélyes” könyveket illeti, az uralkodó hozzájárult ahhoz, hogy a görög nem egyesült püspök vagy helyettese megyei hatósági segítséggel megakadályozhassa, hogy hívei ilyeneket használjanak.²³ Ismeretes, hogy a lelkiismereti szabadságnak ilyen erőszakos korlátozása ebben az időben még egyáltalában nem számított rendkívülinek. Csehországban éppen ekkor voltak napirenden az „eretnek” könyvek utáni kutatások, miután az ottani hatóságok sok helyütt a katolikus felszín alatt megbúvó kryptoprotestantizmus nyomaira bukkantak.²⁴

Az eddigiekben több ízben tapasztalhattuk, hogy a pozsonyi helytartótanács és a bécsi magyar kancellária álláspontja cenzúra-kérdésekben nem teljesen fedte egymást. Ilyen nézetkülönbségek mutatkoztak a szélesebb olvasóközönség számára szánt kalendáriumok és más népszerű nyomdatermékek engedélyezését illetően is. A helytartótanács 1728. február 18-i ülésén tárgyalta többek között STREIBIG arra vonatkozó kérését, hogy tíz évre szóló kizárólagos engedélyt kapjon olyan kalendáriumok nyomására, amelyekben a főrendek és főispánok neveit, valamint a megyék, városok és kormányzások tisztikarának névsorát is közli, amilyent a folyó évre már ki is adott. Ugyanakkor SPAIZER János pozsonyi könyvkereskedő, aki feleségül vette TÖLTÉSI István volt komáromi nyomdász özvegyét, magyar és német nyelvű kalendáriumok kiadására szóló engedélyt kért olyan formában, mint azt annak idején TÖLTÉSI kapta meg I. JÓZSEFTŐL. — A helytartótanács véleménye az volt, hogy SPAIZER kérése teljesíthető, minthogy ő csak egyszerű kalendáriumokat kíván kiadni, amilyeneket TÖLTÉSI adott ki, s azok nem árthatnak senkinek. STREIBIG 1728. évi kalendáriumában azonban külön engedély és az érdekelt hatóságok tudta nél-

²² OL A 23. 1727. No. 98.

²³ OL A 35. 1727. Aug. No. 21.

²⁴ WINTER, Eduard: *Frühaufklärung. Der Kampf gegen den Konfessionalismus in Mittel- und Osteuropa und die deutsch-slawische Bewegung.* Berlin, 1966. 173. l.

kül jelent meg, sérti SPAIZER és más privilégiummal rendelkező nyomdászok érdekeit s ráadásul több hibát is tartalmaz. Úgy vélte, ha az uralkodó — tekintet nélkül az előzményekre — engedélyt adna STREIBIGnek kalendáriumok kiadására, azt olyan feltételhez kellene kötni, hogy a kormányiszékek és méltóságok schematizmusát teljesen hagyja el s olyan egyszerű kalendáriumot jelentessen meg, mint az előző évben. Ugyanakkor az egyedi ügyekkel kapcsolatban a helytartótanács egy általános jellegű javaslatot is tett az uralkodónak. Annak érdekében — kérte felterjesztésében —, hogy a könyvek kiadásából és terjesztéséből eredhető visszasságokat a jövőben elkerüljék, rendelje el a király, hogy az országban kiadandó minden politikai tárgyú munkát annak helyi cenzúrázása után azzal együtt kinyomatás előtt felülvizsgálatra a helytartótanácsához kell felterjeszteni. Javaslatát pedig azzal indokolta, hogy a törvény és a királyi utasítás reá bízta az ország politikai igazgatását.²⁵ Ez a javaslata lényegében abból a korábban kifejezett aggályából eredhetett, hogy a protestáns városi tanácsok a politikai tárgyú munkákban előforduló vallási kérdéseket protestáns szellemben fogják cenzúrázni.

A magyar kancellária ezeket a javaslatokat NOTTENSTEIN János György közvetlenül oda felterjesztett kérésével együtt tárgyalta. Nottenstein, aki az 1724-ben alakult budai nyomda elhunyt tulajdonosának, LANDERER Jánosnak özvegyét feleségül vette, német nyelvű ABC-könyvek, katekizmusok és evangéliumos könyvek kiadásának engedélyéért folyamodott az uralkodóhoz. A kancellária úgy vélte, hogy NOTTENSTEIN és SPAIZER kérése teljesíthető, hiszen az első csak az ifjúság neveléséhez szükséges, a második a nép számára hasznos könyvek kiadására kér engedélyt, de mindkettjüknek csak tíz évre szóló privilégiumot kellene adományozni. STREIBIG kalendáriumainak kérdésében véleménye eltért a helytartótanácsétól. Úgy ítélte meg, hogy a schematizmussal ellátott kalendáriumok hasznosak, s ezért STREIBIGnek ilyen kiadására szintén tíz évre szóló privilégiumot kellene adni, mégpedig oly módon, hogy a kiadandó titulatúrát előzetesen köteles legyen cenzúra végett a magyar udvari kancelláriához felterjeszteni. Végül ami azt a javaslatot illeti, hogy a király parancsolja meg a politikai tárgyú könyvek helyi cenzúrájának a helytartótanácsához való felterjesztését, a kancellária azzal csak részben értett egyet: csak fontosabb, különös mérlegelést kívánó esetekre nézve tartotta azt elrendelendőnek. III. KÁROLY a kancellária javaslatát hagyta jóvá.²⁶

A politikai cenzúra fontossága mind az udvar, mind a rendek számára különösen az 1728/29. évi országgyűléssel kapcsolatos események során vált nyilvánvalóvá. Az előbbinek az országgyűlésen terjesztett gúnyiratok okoztak kellemetlenséget. Az udvarnak már az 1715. évi országgyűlés óta az volt egyik fő törekvése, hogy megteremtse az állandó katonaság tartásához szükséges adóalapot. Miután ez sem 1715-ben, sem 1723-ban nem sikerült, az 1728. évi országgyűlésen a királyi biztosok előterjesztették a jobbágyföldök összeírására vonatkozó királyi propozíciót. Ettől egyszeriben felforrósodott a tárgyalások légköre s az országgyűlés tagjai között csakhamar kézről-kézre járt egy gúnyirat, amely az udvar híveit támadta. A királyi biztosok egy 1728. júliusi jelentésükben bizottsági vizsgálatot javasoltak a szerzők felderítésére. A kancellária azonban — minthogy sem lázítás, sem felségsértés esete nem forgott fenn — nem látott törvényes okot ilyen eljárásra. A királyi biztosok ezek után csak

²⁵ OL A 23. 1728. No. 76.

²⁶ OL A 1. 1728. No. 46.

arra kaptak utasítást, hogy a nádort az esetről tudósítsák s arra biztassák őt, tudja meg kéz alatt, kik a szerzők, s közölje velük a neveket. Nemsokára azonban újabb gúnyirat került a királyi biztosok kezébe, s ezt a kancellária már veszedelmesebbnek találta az elsónél.²⁷ A versben Magyarország — Gyöngyösire emlékeztető módon — kesergő nimfa képében jelenik meg s elpanaszolja, hogy a ravasz németek megkötözték és kirabolták. A biztosok javaslata az volt, tűzzenek ki 300 arany jutalmat a szerző felderítőjének, s ha nyolc napon belül nincs eredmény, a versezetet a hóhér egésze el a bitófa alatt, háromszor kiáltván, hogy a szerző akasztófát érdemelne. Úgy vélték, most már meg kellene alakítani a bizottságot a szerzők elleni bűnper lefolytatására. A bizottság tagjaiul a helytartótanács két tagját: MESKÓ Ádámot és PALUSKA Antalt, továbbá HUNYADI kamarai tanácsost és a királyi jogügyigazgatót javasolták.

Most már a kancellária is egyetértett bizottság alakításával, de csak a szerzők kilétének felderítésére. A személyeket illetően Hunyadi kamarai tanácsost és a királyi jogügyigazgatót nem tartotta alkalmasnak, mert nem voltak tagjai az országgyűlésnek s ezt a rendek bizonyára sérelmezték volna. Ehelyett azt javasolta, hogy a nádor ESTERHÁZY Józsefet, MESKÓT és PALUSKÁT delegálja a bizottságba. A kiszabandó büntetést illetően az egybegyűlt rendeket kellene megkérdezni — vélte a kancellária —, minthogy Magyarországon nem szokás az ő megkérdezésük nélkül büntető törvényeket hozni. III. KÁROLY, mielőtt határozott volna, a SZAVOJAI Jenő elnöklete alatt összeült miniszteri konferencia véleményét is kikérte.²⁸ A miniszteriális konferencia ezt a kérdést, más országgyűlési ügyekkel együtt, november 15-i ülésén tárgyalta és úgy vélte, a szerző feladóját 200 arannyal lehetne jutalmazni.²⁹ Ezután a király hozzájárult ahhoz, hogy a kancellária által fogalmazott s a rendekhez, a nádorhoz és a királyi biztosokhoz intézendő rescriptumok kiküldessenek.³⁰

A rendeket viszont egy kalendárium függelékeként megjelent s az országgyűlésről szóló beszámoló háborította fel. Ezt az 1730. évre szóló kalendáriumot Kremsben nyomták s a függelék a magyarországi és erdélyi események leírása kapcsán az országgyűlésről rendiség ellenes, hamis adatokat közölt. A helytartótanács ez ügyben 1730. január 4-én tett felterjesztést az uralkodóhoz, s felpanaszolta, hogy a beszámoló a magyar mágnásokat ország-világ előtt ellenzékliséggel és lázadással vádolja. Ezért a szerző és a cenzor példás megbüntetését kérte.³¹ A kifogásolt szövegben többek között az áll, hogy III. KÁROLY egy rescriptumában a rendeket megdorgálta, amiért korábbi parancsának makacsul ellenszegültek és vidékre vonultak vissza, hogy ott lázadás iránti vágyukat táplálva, mindenféle terveket szőjenek, hogyan kényszeríthetnék őt arra, hogy engedjen nekik. A szerző ezután azt állítja, hogy miután Magyarországot a császár fegyverrel szerezte vissza az ellenségtől, ott a jus belli érvényesül s a rendek régi szabadságaikat nem kaphatják vissza.³²

²⁷ A distichonokban írt versezet címe: „Nymphae Hunnae coram I. Statibus lachrimantis quaerulosa Naemia”. Másolatát a királyi biztosok augusztus 6-án küldték fel Bécsbe.

²⁸ OL A 1. 1728. No. 53. — Vörös Antal azt állítja (Magyarország története, Bp. 1964. I. 337 l.), hogy az elfogott példányokat a királyi biztosok bitófa alatt égették el.

²⁹ OL A 1. 1728. No. 66.

³⁰ OL A 1. 1728. No. 53.

³¹ OL A 23. 1730. No. 10.

³² *Österreichischer Schreib-Calender auf das Jahr . . . 1730 . . . Nebst Beschreibung allerhandt Historien und Begebenheiten . . .* Crems, gedruckt bei Joh. Jacob KOPITZ. — A kifogásolt szöveg másolatát lásd a helytartótanácsi felterjesztés mellékletében.

Bécsben nyomban vizsgálat indult a nyomdász ellen, aki azzal védekezett, hogy a kifogásolt szöveg másutt már korábban megjelent nyomtatásban, s ő csak újranyomta azt. Ezzel viszont vétett ama császári rendelet ellen, amely tiltotta a külföldről behozott újságok és más nyomtatványok belföldi cenzúra nélküli utánnomását. III. KÁROLY ezért az osztrák kancellária javaslatára január 11-én úgy határozott, hogy a könyvcenzúra és könyvrevízió ügyét mind Alsó-Ausztriában, mind többi örökös tartományaiban jobban meg kell szervezni.³³

E rendeletében megparancsolta, hogy a kalendárium példányait Kremsben, Bécsben és Pozsonyban hóhér keze által égessék el, a kremsi nyomdát pedig zárják be s berendezését adják el a bécsi nyomdászoknak. Az alsó-ausztriai kormány és kamara ezen túlmenően azt az utasítást kapta, vizsgáltassa felül az illetékességi területén működő nyomdákat, majd tegyen javaslatot a „zugnyomdák” bezáratására, a jövőben pedig fejedelmi engedély nélkül új nyomdákat ne állítsanak fel. A kormánynak és kamarának különösen arra kellett ügyelnie, hogy az újságokban semmi államellenes írás ne jelenjék meg s ha ilyen mégis előfordulna, az újságíró t súlyosan meg kellett büntetnie. Továbbá javaslatot kellett kidolgoznia a könyvcenzúra és -revízió szabályozására. A javaslatban figyelembe kellett vennie, hogy a császár nem kívánta ugyan csorbítani az egyetem kiváltságait, valamint a nyomdaipar fellendülését és a külföldi könyvek behozatalát sem óhajtotta szükségtelenül és a tanulmányi ügyek kárára korlátozni, az államügyekkel is foglalkozó írásműveket és könyveket mégis szigorú cenzúra és revízió alá vétetni rendelte. Az ilyeneket a kormány terjesztésük előtt alaposan vizsgálja át és ha különös kifogás merülne fel ellenük, kérdezze meg a kancelláriát, a botránys, gyalázkodó könyveket és közleményeket, gúnyiratokat pedig egyszerűen tartóztassa fel, esetleg koboztassa el s erről a kancelláriának tegyen jelentést. Ha a külföldről behozott könyvek revizorai valamely könyvről úgy találták, hogy egészében vagy akár csak részben a politicumot érinti, azt jelentenie kellett az alsó-ausztriai kormánynak és kamarának, amelynek azok átvizsgálására *külön bizottságot* kellett felállítani.

Ezt az alsó-ausztriai kormánynak és kamarának szóló udvari rendeletet az osztrák kancellária másolatban még kiadásának napján, tehát 1730 január 11-én megküldte a magyar kancelláriának, tudomásulvétel s végett azért, hogy intézkedjék a kremsi kalendárium példányainak Pozsonyban történő nyilvános elégtetése iránt. Hozzátette még, a két kancellária érintkezésében szokásos diplomatikus módon, „nem kételkedik afelől, hogy Magyarországon is történtek vagy történni fognak megfelelő intézkedések” annak érdekében, hogy ott se adhassanak ki és terjeszthessenek ilyen „gyalázatos” iratokat.³⁴ A magyar kancellária nyomban intézkedett is: elkészítette a helytartótanácsnak szóló ilyen értelmű mandátum tervezetét s miután azt III. KÁROLY január 23-án jóváhagyta, megküldte a mandátumot a helytartótanácsnak, mel lékelve hozzá az alsó-ausztriai kormánynak szóló rendelet másolatát.³⁵

A helytartótanács ez ügyben február 28-án tett az uralkodónak véleményes javaslatot. Ebben mindenekelőtt azt hangsúlyozza, hogy már 1726-ban feleslegesnek ítélte a nagyszombati és a kassai egyetemek nyomdáin kívül a többi

³³ Codex Austriacus. Wien, 1704–1777. 4. k. 615 l.

³⁴ OL A5. (Magyar kancelláriai levéltár, Insinuata Cancellariae Austriacae Intimae) 1730. No. 24.

³⁵ OL C 13. (Helytartótanácsi levéltár, Benigna mandata) 1730. jan. 23.

nyomda létezését, s hogy már ugyanakkor azt a nézetét is kifejtette, miszerint a könyvcenzúra joga általában a püspököket illeti. Mindamellett megtette észrevételeit az alsó-ausztriai rendelet kapcsán, különös tekintettel arra, hogy — amint írja — Magyarországon eddig még nem került sor a nyomdák, a könyvcenzúra és a könyvrevízió szabályozására. Elsősorban azt a négy évvel korábbi javaslatát ismételte meg, hogy a felesleges nyomdákat szüntessék meg, hozzátéve, hogy meg kell tudni, hol létezik nyomda, van-e engedélye, érvényes-e az, ki cenzúrázza az ott megjelenő könyveket s végül szükség van-e a nyomdára? E kérdésekre pontos választ kell kérni minden olyan megyétől, illetőleg szabad királyi és bányavárostól, ahol magánnyomda létezik. Azt is meg kell hagyni a törvényhatóságoknak, hogy a területükön működő könyvkereskedőktől vegyenek ki eskü alatt kiállított jegyzékeket mindazokról a könyvekről, amelyeket árusítanak, megjelölve, jóváhagyta-e valaki azokat és ki? E jegyzékeket azután terjesszék fel a törvényhatóságok a helytartótanács-hoz. — Ami új nyomdák állítását illeti, arra nézve a helytartótanács emlékeztet az 1726. augusztus 2-i királyi mandátumra, amely azt királyi engedélyhez köti. Ehhez — véleménye szerint — még annyit kellene hozzátenni, hogy a jövőben új nyomda állítására ne adassék engedély, hacsak nem közérdekből. Amely nyomdák nem ilyen érdekből jöttek létre, szoríttassanak meg.

Az alsó-ausztriai rendeletnek az újságokra vonatkozó részére csak annyit jegyzett meg a helytartótanács, hogy Magyarországon nem írnak újságokat. E részben csupán annyit kellene elrendelni, hogy az állam vagy az egyesek jó híre, becsülete meg ne támadtassék.

A politikai cenzúrát illetően a helytartótanács 1726. augusztus 31-i véleményét ismételte meg: maradjon a politikai művek cenzúrája és revíziója a jövőben is a püspökök kezében! Ehhez most még hozzátette: minthogy, Istennek hála, az országban egy olyan szabad királyi város sincsen, ahol szerzetesek ne lennének, vagy legalábbis katolikus plébános ne lenne, állítsanak a püspökök közülük cenzorokat és revizorokat, akiknek tudta és jóváhagyása nélkül a nyomdászok semmit se nyomhassanak ki, büntetés terhe alatt.

A külföldről behozott könyvekkel kapcsolatos eljárást a helytartótanács az alábbi módon kívánta szabályozni. Aki könyvet hoz be az országba, azt elkobzás terhe alatt be kell jelentenie a harmincadosnak és annak — miután a harmincadot lefizette — ládába vagy zsákba csomagolva át kell adnia. Az lepecsételi a csomagot és e tényről tanúsítványt állít ki. A tulajdonos ezután lepecsételt málhájával a legközelebbi szabad királyi város plébánosához megy, majd azt a tanúsítvánnyal együtt átadja a püspök által rendelt revizoroknak. A revizorok a könyveket kötelesek késedelem nélkül átvizsgálni és ha nem találnak bennük semmi államelleneset, botrányosat vagy gyalázatosat, jegyzékbe veszik azokat, azt aláírják és átadják a tulajdonosnak. A jegyzék másik példányát a püspöknek, helyettesének vagy a szentszéknek, harmadikát pedig a helytartótanácsnak küldik meg. A jegyzéken feltüntetik a könyv címén, megjelenési helyén és évén kívül azt is, hogy kinek az engedélyével jelent meg, továbbá rövid megjegyzést arról, hogy a könyv nagyjából miről szól. Az államellenes, botrányos és gyalázkodó könyveket viszont maguknál tartják és azonnal megküldik a püspöknek, helyettesének vagy a szentszéknek. Ha nekik jelentős kifogásuk van e könyvek ellen, azokat a helytartótanács-hoz továbbítják, az utóbbit pedig — szükség esetén — az uralkodóhoz terjesztik fel. A revízió megkerülése vagy a harmincados pecsétjének megsértése súlyos büntetés alá essék. A könyvvarusok is kötelesek könyveik fent leírt módon hite-

lesített jegyzékét a püspöki cenzoroknak bemutatni, mielőtt könyveiket a vásáron kiraknák, s ha azok valamelyik munkát meg kívánják tekinteni, azt akadálytalanul meg kell mutatniuk nekik, majd a revizorok az árusítható könyvek jegyzékét aláírják. A revizoroknak joguk van az eladásra szánt könyveket a vásáron megtekinteni vagy a könyvkereskedésekbe és könyvraktárakba bármikor belépni. A városi tanácsok kötelesek nekik ebben — szükség és kívánság szerint — segítséget nyújtani.

Végül azt kérte a helytartótanács az uralkodótól, hogy a magyarországi nyomda-, cenzúra- és könyvrevízióügyet szabályozó rendeletét majdan ne csak az országban, hanem az örökös tartományokban is tétesse közzé, hogy az mindazoknak tudomására jusson, akik könyveket kívánnak az országba behozni.³⁶

A helytartótanács javaslata tehát a cenzúrajogot illetően teljesen az episzkopális felfogást tükrözi, amely katolikus egyházi oldalon oly mértékben nyomult előtérbe, amennyire a másik oldalon a fejedelmi jogok érvényesítésére irányuló törekvés erősödött. S a két álláspont közötti *tartalmi* különbségek annál inkább manifesztálódtak, minél inkább érlelődött a vallásügynek királyi elhatározással történő rendezése, amelynek során az uralkodó az egyházak fölötti bíróként lényegében elismerte a Magyarországon létező vallási pluralizmust.

A cenzúraügy terén négy éve tartó huzavonáért persze a magyar kancellária is hibás volt, amely 1726-ban elmulasztotta a helyzetet egyértelműen tisztázni. Most, amikor április 4-én a helytartótanács javaslatát az uralkodó elé terjesztette, utalt arra, hogy immár a negyedik év telik el azóta, hogy a király megparancsolta a helytartótanácsnak, minden teológiai és erkölcsi művet a püspöki cenzorok, a politikai és más világi tárgyú munkákat pedig a nyomda helye szerint illetékes törvényhatóság ítéletének kell alávetni. Ezt a rendelkezést a kancellária véleménye szerint a jövőben annál is inkább fenn kell tartani, mert néhány nyomdász már ilyen feltételek mellett kapott tőle privilégiumot. De utalt a többi örökös tartományban fennálló gyakorlatra is, ahol a politikai szférába tartozik a fölött öröködni, hogy ne nyomhassanak és terjeszthessenek államellenes könyveket. E téren csak annyit tartott szükségesnek a korábbi rendelethez hozzáadni, hogy a törvényhatóság a jelentősebb politikai és más világi tárgyú műveket, véleményével együtt, jóváhagyás előtt közölje a helytartótanáccsal, és várja meg annak döntését. A kancellária a külföldi könyvek revízióját illetőleg sem értett egyet a helytartótanács javaslatával: szerinte nagyon gátolná az irodalmi műveltség terjedését, ha a harmincadhivatalok különbség nélkül minden könyvet a legközelebbi szabad királyi városba küldenének, s e téren bizonyos könnyítéseket javasolt.

III. KÁROLY a magyar kancellária referádáját majd két hónapig magánál tartotta, s ez idő alatt feltehetően más tanácsadóinak véleményét is meghallgatta. Május 25-i elhatározásával általában véve elfogadta a kancellária javaslatait, egy ponton azonban lényeges változtatást kívánt. Eszerint a városi tanácsok minden politikai és a közt érintő munkát küldjenek a helytartótanácsához, amely állandó jelleggel bízson meg két vagy három férfiút ezek felülvizsgálatával. A helytartótanács súlyosabb esetekben terjessze véleményét a kancellária elé.³⁷

³⁶ OL A 23. 1730. No. 40. Fogalmazványa: OL C 42 (Helytartótanácsi levéltár, Acta miscellanea), Idealia No. 29.

³⁷ OL A 1. 1730. No. 18.

Mint láttuk, az uralkodó Bécsben is bizottság alakítását kívánta az alsó-ausztriai kormánytól. A prágai helytartóságon már 1723-ban állítottak fel könyvvizsgálati bizottságot a politikai művek cenzúrázására.³⁸ A gráci Landesregierung mellett 1732-ben alakult könyvrevíziós bizottság.³⁹ Az udvarban tehát az a meggyőződés kerekedett felül, hogy a prágaihoz hasonló bizottságokat kell a többi országos kormányzék mellett létrehozni s ilymódon intézményesíteni az állami könyvcenzúrát.

A magyarországi cenzúrát és könyvrevíziót szabályozó, 1730. május 25-i keltet viselő, a magyar kancellárián fogalmazott és III. KÁROLY által aláírt, a helytartótanácshoz szóló mandátumban a király mindekelőtt — négy évvel korábbi parancsára utalva — megtiltja, hogy királyi engedély nélkül nyomda működjk az országban s kötelezővé teszi az előzetes cenzúrát minden kiadvány számára, mégpedig „in theologicis et moralibus” a megyés püspök által megbízott cenzorok, „in politicis vero, aliisque saecularibus materiis” a helyileg illetékes törvényhatóság tisztikara által, továbbá azt, hogy a megjelent munkák 3 példányát félévenként a helytartótanácshoz felterjesszék. A korábbi rendelkezések olymódon maradnak továbbra is érvényben — így szól ezután a mandátum —, hogy a helyi magisztrátusok „in politicis et publicis” mindent a helytartótanácshoz küldjenek fel felülvizsgálatra, az pedig bízson meg saját kebeléből két vagy három bölcs férfiút állandó jelleggel ennek végrehajtásával, az előforduló súlyosabb eseteket pedig engedélyezés előtt véleményével együtt terjessze a király elé.

Ezek után a mandátum úgy rendelkezik, hogy azok a városok, amelyekben nyomda létezik, vizsgálják meg, ki és milyen engedélyt kapott annak fenntartására s hogy betartották-e eddig a cenzúrára vonatkozó fenthivatkozott rendeletet. A vizsgálat eredményét jelenteniük kellett a helytartótanácsnak.

Ezután következik a mandátumnak az a része, amely a külföldről az országba behozott könyvek revízióját szabályozza. Ez mindenekelőtt leszögezi, hogy nagyon gátolná a „res literaria” előmozdítását Magyarországon, ha a határállomásokon minden behozott könyvet lefoglalnának s azokat csak a szomszédos szabad királyi város parochusának vagy szerteseinek revíziója és cenzúrája után vihetnék tovább. A vallást vagy az államot sértő külföldi könyvek behozatalának megakadályozása érdekében csak arra kell utasítani a harmincadosokat, jelentsék a kamarának, ha valaki jelentősebb mennyiségű könyvet hozott be az országba; megjelölve azt is, hogy azokat hova viszi. A magyar kamara közölje az ilyen eseteket a magyar kancelláriával, hogy annak tudomása legyen róluk. A könyvkereskedők viszont, ha külföldön nyomott könyveket kívánnak az országban terjeszteni, azok jegyzékét eladás előtt mutassák be a helybeli revizoroknak, s ha azok egyik vagy másik könyvbe be akarnak tekinteni, azt adják át nekik, s várjanak az ilyen művek árusításával annak engedélyezéséig.⁴⁰ — Hasonló szövegű mandátumot kapott a magyar kamara is, a harmincadhivatalok megfelelő utasítása végett.

III. KÁROLY tehát nem egészen tíz év leforgása alatt kétszer, s egymástól gyökeresen eltérő módon szabályozta a magyarországi cenzúraügyet. Először,

³⁸ SCHALLER, J.: *Kurzgefaste Geschichte der k.k. Büchercensur und Revision im Königreich Böhmen*. Prag, 1796. 6. 1.

³⁹ KLINGENSTEIN: I. m. 132. 1.

⁴⁰ OL C 13. 1730. máj. 25. Fogalmazványa: A 35. 1730. Jún. No. 7. A kancellária a helytartótanácsához és a magyar kamarához szóló királyi parancsokat június 7-én adta postára.

1721. március 30-i diplomájában, néhány katolikus főpap kérésére, beleegyezett abba, hogy a cenzúrát a nagyszombati egyetem mindenkori kancellárja gyakorolja. Majd 1730 május 25-én, anélkül, hogy az egyetemet egyetlen szóval is említette volna, a vallási és a világi irodalom cenzúráját szétválasztva, az előbbit a püspökökre bízta, az utóbbit pedig a világi törvényhatóságok, az országos kormányzések s végső fokon a maga rendelkezése alá, tehát végeredményben az államapparátus tevékenységi körébe vonta. Ez a szétválasztás és állami vonalon a cenzúra intézményesítése a helytartótanács kebelén belül, jelzi azt az utat, amit az államkormányzat néhány év alatt a centralizáció és szekularizáció terén megtett.

A ROYER pozsonyi nyomdásznak⁴¹ öt nappal a cenzúraügy új szabályozása után, 1730. május 25-én kiállított privilégiumban már az új rendszernek megfelelően az áll, hogy az általa kiadandó teológiai és morális műveket az esztergomi érsek által kijelölt cenzorok által köteles cenzúráztatni, a politikai és más világi tárgyuakat pedig a városi tanács által, amely azokat a helytartótanács-hoz terjeszti fel.⁴²

A helytartótanács a június 7-én Bécsből útnak indított mandátumban foglaltak végrehajtását már június 9-én elrendelte az ország vármegyéinek és szabad királyi és bányavárosainak. Ezzel kezdetét vette egy lényegében 1848-ig fennálló gyakorlat: könyvtermelésnek és könyvforgalomnak s ezen keresztül az irodalmi életnek és a közvéleménynek rendszeres és intézményesített fegyelmezése, az állami cenzúranak a helytartótanács kezében összpontosított eszközeivel. Hogy a helytartótanács rendszeres szerepe a cenzúraügyek intézésében, s maga a rendszeres állami könyvcenzúra és könyvrevízió általában, ezzel a szabályozással veszi kezdetét, azt a vonatkozó forrásanyag bizonyítja, amely ettől kezdve nem szórványos, mint az általunk eddig tárgyalt korszaké, hanem folyamatos és egyre nagyobb bőséggel ömlő.

OSZKÁR SASHEGYI

Die Institutionalisierung der Staatlichen Bücherzensur in Ungarn

1726—1730

Die Amtsinstrukzion der im Jahre 1724 in Pressburg errichteten Landesbehörde für Ungarn, des ungarischen Statthaltereirates, tat überhaupt keine Erwähnung von den Zensurangelegenheiten, obwohl diese schon im sog. Einrichtungswerk aus dem Jahre 1689 als in die Kompetenz der zu errichtenden Landesbehörde gehörend behandelt wurden. In den ersten Jahren seines Bestandes hatte sich der Statthaltereirat mit solchen Angelegenheiten auch tatsächlich nicht befasst. Doch beanspruchte der Herrscher mit

⁴¹ ROYER nyomdai engedélyének előzményeire lásd az általunk korábban mondottakat (*Magy. Könyvszle* 1969. 329—331. l.).

⁴² „... ea cum conditione, ut ipse Joan. Paulus Royer primum quidem in cultiori Typo se providere, et demum tam ipse, quam et praenotati eiusdem haeredes ac successores masculi, cuncta typis a se mandanda revisioni et censurae, et quidem in theologicis et moralibus ab archiepiscopo Strigoniensi qua dioecetano, constitutorum vel constituendorum censorum, in Politicis vero aliisque saeculariis materiis jurisdictionati loci ejusdem magistratus ac per hunc regii Locumtenentia Consilii approbationi praevis submittere, evoluto autem singulo semestri quorumvis librorum aliorumque operum a se impressorum tria exemplaria regio locumtenentia Consilio nostro hungarico transmittere debeant . . .” OL A 35. 1730. Júl. No. 3.

der Zeit seine Mitwirkung auf diesem Gebiete und befahl ihm Anfang 1726, die Verzeichnisse der seit 1712 im Lande gedruckten Werke einzufordern, in der Zukunft aber je 3 Pflichtexemplare, halbjährlich einzusammeln und nach Wien zu schicken. Aus diesem Anlass äusserte der Statthaltereirat die Meinung, es würden in Ungarn die Universitätsdruckereien von Pressburg und Kaschau genügen, andere sollten höchstens als Filialen dieser weiter arbeiten dürfen und zwar so, dass sie nichts ohne die Vorzensur dieser Universitäten herausgeben sollen. Demgegenüber entschied der Herrscher am 2. August 1726, dass in Zukunft die theologischen und moralischen Werke durch die dazu berufenen kirchlichen Zensoren, die politischen Schriften aber durch die Stadtmagistrate überprüft werden sollen. Der Statthaltereirat remonstrirte gegen dieses Mandat, sich auf die Konzilsbeschlüsse von Trient berufend, denenzufolge das Recht der Zensur den Bischöfen zustehe.

Die ungarische Hofkanzlei war aber anderer Meinung und erteilte schon auf Ansuchen einiger Buchdrucker aus Ungarn diesen das Privileg auf die oben angedeutete Weise, nämlich so, dass der Buchdrucker verpflichtet sei, die Politica dem Stadtmagistrate zur Überprüfung vorzulegen.

Die Frage der politischen Zensur wurde durch die Ereignisse des Landtages 1728/29 in den Vordergrund gerückt. Schmähschriften, deren Abschriften im Landtag zirkulierten, verletzten den Hof, andererseits wurden die Stände durch den im Kremser Schreibkalender für das Jahr 1730 abgedruckten Landtagsbericht verletzt. Daraufhin verordnete der Kaiser am 11. I. 1730 die Neuregelung der Bücherzensur und Revision in den Erbländern. Auch der ungarische Statthaltereirat erhielt eine entsprechende Weisung. Dieser vertrat in seinen diesbezüglichen Vorschlägen immer noch den episkopalen Standpunkt in Zensursachen. Die Errichtung neuer Druckereien sollte man nur im Falle zulassen, wenn dies durch öffentliches Bedürfnis gerechtfertigt erscheint. Die Entscheidung des Herrschers fiel anders aus. Er befahl am 25. 5. 1730 dem Statthaltereirat die Scheidung der Zensur »in theologicis et moralibus« von jener »in politicis aliisque saecularibus«. Die letztere soll von den örtlich zuständigen Magistraten ausgeübt werden. Diese sollen alles »in politicis et publicis« dem Statthaltereirat unterbreiten, der zwei oder drei weise Männer aus seinem Gremio mit der Überprüfung solcher Werke ständig betrauen soll. Schwierigere Fälle habe der Statthaltereirat mit seiner Meinung dem König zur Entscheidung zu unterbreiten. Gleichzeitig wurde auch die Bücherrevision einer Regelung unterzogen.

Mit dieser Regelung beginnt die eigentliche Rolle des Statthaltereirates in Zensurangelegenheiten, die ungebrochen bis zur Märzrevolution dauerte.